

Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского
Серия "Филология. Социальные коммуникации". Том 24 (63). 2011 г. №4. Часть 1. С.513-518.

УДК 811.161.2'38'42:821.161.2.09

СТРУКТУРНО-ГРАМАТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗВЕРТАНЬ У МОВІ ТВОРІВ І.С. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО

Терещенко К.С.

*Кримський науково-методичний центр управління освітою НАПН України,
м. Сімферополь, Україна*

У статті досліджується специфіка звертань, уживаних на сторінках повістей "Кайдашева сім'я" і "Микола Джеря", подається структурно-граматична характеристика звертань.

Ключові слова: *українська мова, мовний етикет, звертання, ключний відмінок.*

Велика кількість лексем і граматичних форм, які пропонував І.С. Нечуй-Левицький, збереглася до наших днів. Це дає підстави стверджувати, що жива практика письменника узаконила чимало лексичних, граматичних і правописних норм, які стали основою для вироблення норм сучасної української літературної мови, формування культури мовлення, збагачення розмовно-побутової лексики.

Український мовний етикет, корені якого глибоко національні, а сам він здавна емоційно багатий і традиційно велеречивий, має багату систему мовних і мовленнєвих засобів, що широко застосовуються у спілкуванні. До таких засобів відносять і звертання, які є частиною мовно-національної картини світу.

Проблема вивчення звертання в мові поряд з практичною *актуальністю* становить і певний теоретичний інтерес, дослідження звертань допомагає виявити деякі особливості "мовного мислення", окремі сторони взаємозв'язків між мовою і психологією людей, риси національно-культурної специфіки мовної поведінки та ін.

Відзначається, що проблема звертання належить до найбільш дискусійних у лінгвістиці, що зумовлено специфікою цієї мовної категорії, складністю синтаксичної організації, поліфункціональністю, труднощами в диференціації первинної та вторинної функції. Однак, незважаючи на значну кількість праць, вивчення звертань було і є необхідною й *актуальною* темою, яка потребує подальшого висвітлення.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вживання звертань у творах І.С. Нечуя-Левицького ще не було предметом детального вивчення. У статті здійснюється спроба дослідження мовних одиниць на позначення звертання на матеріалі української художньої прози: соціально-побутових повістей І.С. Нечуя-Левицького "Кайдашева сім'я" і "Микола Джеря".

Предметом дослідження є один з найсильніших граматичних засобів мови – звертання та його структурно-граматична характеристика.

Метою дослідження є виявлення особливостей граматичної будови та структури звертань у мові творів письменника.

Матеріалом для дослідження звертань стали повісті І.С. Нечуя-Левицького “Кайдашева сім’я” та “Микола Джеря”. Вивчення проходило на основі вибраного матеріалу з двох повістей (450 позицій).

Українська мовознавча наука приділяла значну увагу описові та науковій інтерпретації аналізованих елементів мови. Згадки про них є в усіх граматиках української мови, починаючи від найдавніших. Етапними не лише для нашого мовознавства були думки О. О. Потебні, висловлені ним у роботі “Из записок по русской грамматике”, монографія Є. Тимченка “Вокатив і інструменталь в українській мові”, низка студій І. Огієнка, опублікованих у журналі “Рідна мова”, програмна стаття В. Сімовича “Наша товариська мова”, роботи про вокатив Л. А. Булаховського, низки статей І. К. Кучеренка початку 60-х років ХХ століття, розвідки П. С. Дудика, Л. О. Кадомцевої, К. Ф. Шульжука, А. Я. Мановицької, В. С. Чепеля, І. Т. Яценка, М. Я. Плющ, І. Р. Вихованця, Н. О. Озерової, К. Х. Городенської та інші роботи.

Звертання – це слово (або сполучення слів), яке називає того, до кого або до чого звернене мовлення. Основна функція звертання – спонукати співрозмовника слухати, спонукати його до спілкування [6, с. 268].

Як відомо, за своїм морфологічним вираженням звертання може бути:

- іменником у кличному відмінку (вокативі);
- іменником, субстантивованим прикметником, дієприкметником або числівником у формі, ідентичній з формою називного відмінка (номінативі).

Називний відмінок звертання характеризується специфічною окличною інтонацією, не властивою називному відмінку підмета;

- підрядним реченням;
- в експресивному мовленні зрідка вживаються звертання, виражені особовими займенниками [5].

Зібраний нами матеріал свідчить, що в мові повістей багато звертань за морфологічним вираженням є іменниками. Ці звертання - іменники є власними чи загальними назвами.

Нормативною формою іменника в ролі звертання є кличний відмінок, але іноді у функції кличного відмінка використовується форма називного відмінка. У мові творів найбільш поширеним (91%) є вживання традиційного і природного для української мови кличного відмінка. Наприклад: “Ану, **Мотре**, заплач!” [8 с. 144]; “**Мелашко**, я прийду до тебе на вашу вулицю” [8, с. 188]; “**Карне!** Одривай хату, бо я підпалю її, і себе та її на Сибір піду, – кричала Мотря” [8, с. 123]; “А що, **музико**, вигравай ціпом після свого весілля! – жартували чоловіки з Миколою” [8, с. 49]; “Ой гарні ж, **козаче**, і твої карі очі, гарні її твої чорні брови!... – подумала Нимидора та її знов почала розказувати” [8, с. 39] та інші.

Також слід зазначити, що на сторінках повістей трапляється звертання до жінки з різним варіантом закінчення у кличному відмінку: **Марусю** і **Марусе** (здрібніло-пестливий варіант імені Марія (Мар’я)). Наприклад: “**Марусю!** Та не кидайся-бо! При... присягаюсь, що вже більше не буду” [8, с. 140]; “Так мене частувала, спасибі

ій, та все припрошує: та випийте-бо, пані **Марусю**, та їжте-бо, пані *Кайдашихо*” [8, с. 133]; “*Авжеж, Марусе*, пусти невістку, бо як не пустиш, то буде тобі великий гріх од бога, – навчала *Палажка*, тикаючи пальцем на образи” [8, с. 146].

Співвідносність кличного і називного відмінків виявляється з морфологічного боку. Мається на увазі, що у формах середнього роду й множині кличний відмінок збігається з називним, тобто він морфологічно не вирізняється в цих формах [4, с. 144-145]. У повістях знаходимо такі приклади (6%): “*Прийми, море, моє грішне тіло!*” [8, с. 117]; “*Тепер, хлопці, справивши вхідчини, ставайте до роботи, – промовив отаман, готуючи човна*” [8, с. 95]; “*Грайте, музики! Буду танцювати! – крикнув Микола, піднявши рукоб високу шапку вгору*” [8, с. 80]; “*Йдіть, діти, та рвіть груші сміливо!*” [8, с. 271].

За результатами нашого дослідження, у мові творів трапляється незначна кількість звертань (3%), що за своїм морфологічним вираженням є субстантивованими прикметниками. Вони передають:

- вікову характеристику особи: “*Чи ти, стара, здуріла на старість, чи що? – обізвася Кайдаш*” [8, с. 158]; “*А що, стара, моє будемо робить? – промовив батько*” [8, с. 22];

- означають масть тварини “*Цабе, сірий! Цабе, моругий!* – крикнув *Карпо* і крутнув батогом над рогатими головами” [8, с. 147]; “*Тпру, сірий! Тпру, моругий! Бодай ти сказився!* – кричав *Кайдаш* і сам летів з усієї сили, незгірше волів, а воли басували, мов коні, задерши голови, та тільки рогами крутили” [8, с. 178]; “*Гей, перістий!* – крикнув він на вола” [8, с. 233];

- вказують на характерну зовнішню ознаку: “*Прощай, чорнобрива!*” [8, с. 191]; “*Будь здоров, нечорнобровий!* – обізвася *Мотря*” [8, с. 142]; “*Будь здорова, чорноброва!* – сказав *Карпо*, не здіймаючи бриля і легенько кивнувши головою” [8, с. 142];

- відбивають позитивне чи негативне ставлення мовця до співрозмовника: “*Десь ти, моя мила, з рожі та з барвінку звита, що додержала мене до самого світу, – сказав Лаврін*” [8, с. 192]; “*Прощай, моя мила, краща од золота, краща од сонця, – сказав Лаврін і поцілував Мелашку, наче втік її душу своїми гарячими устами*” [8, с. 192]; “*Як ти міряєш? Піддури кого дурнішого, а не мене, – крикнула Кайдашиха... – Геть, погана!*” [8, с. 245]; “*Чого це ти, навісна, кричиш? – спитав голова*” [8, с. 255].

Зовсім не трапляються звертання, виражені субстантивованим дієприкметником і числівником, особовими займенниками.

За структурою звертання можуть бути непоширені і поширені пояснювальними словами.

У мові творів переважну кількість (88%) становлять звертання, що за своєю структурою є непоширеними. Наприклад: “*Горді наші свати, нема що сказати, – сказала Балашиха. – Не знаю, чи добре тобі, дочко, буде в цієї чепуристой свекрухи, – промовила вона до Мелашки*” [8, с. 200]; “*А коли, дочко, думаєш іти, то спечи собі святу пасочку та калач, та вкинь у торбу крашанок, та кільце ковбаски, та шматочок сала, щоб розговітись свяченим у Лаврі, то тебе господь простить і помилує, – навчала Палажка*” [8, с. 211]; “*Змилосердіться, батюшко! Йй-богу, не*

можу заплатити так багато” [8, с. 200]; **“Мамо! Не кричіть на мене, – говорила Мотря, пораючись коло ковбас. – Я й сама пороблю діло й без вас”** [8, с. 166]; **“Миколо, забудь свою жінку!”** [8, с. 166] та інші.

Рідше (12%), але трапляються звертання, поширені узгодженими означеннями, вираженими:

- якісними прикметниками, наприклад: **“Ненько моя, ластівочко, золоте насіннячко!”** [8, с. 126]; **“Схаменися, стара бабо! Що ти верзеш? Сама ходить по хатах, піддурює людей іти з собою, а на мене складає пеню”** [8, с. 224]; **“Не куй, сива зозуле, не кажи мені багато літ жити! – промовила я”** [8, с. 40]; **“Серце, голубчику, білий лебедюку! – говорив п'яний Грицько, тикнувши колючою бородою Карпові в ніс”** [8, с. 260]; **“Прощайте, рідні пороги, де походжали мої ноги!”** [8, с. 61]; **“Хто? Я? То це ти на мене таке говориш? – закричала Палажка і вхопила граблі. – Ось я тобі, стара відьмо, покажу ченців та чортів!”** [8, с. 223];

- присвійними прикметниками, наприклад: **“Брешеш, вражий сину!”** [8, с. 106]; **“А чом ти, суча дочко, оце й досі не виходиш на панцину?...”** [8, с. 53]; **“Чого ти, бісова дочко, гризешся з матір'ю? – крикнув старий Кайдаш, махаючи поламаним мотовилом”** [8, с. 173]; **“О, брешеш, сучий сину; не докажеш! – промовив Задерживіст, вже трохи п'яний?...”** [8, с. 106]; **“Не лізь, бо задушу, іродова душе! – крикнув Карпо та й кинувся, неначе звір, на батька й штовхнув його обома кулаками в груди”** [8, с. 175];

- присвійними займенниками, наприклад: **“Ненько моя, ластівочко, золоте насіннячко!”** [8, с. 126]; **“Серце моє, дитино моя!... – плакала Нимидора, задавлюючи хрипкий голос у грудях”** [8, с. 61]; **“Ой мамо моя, доле моя! Нащо ж ти мене такою малою покинула?”** [8, с. 39]; **“Доле моя, щастя моє! – неначе простогнав Микола...”** [8, с. 60]; **“Матусю моя, лебідонько моя!...”** [8, с. 126]; **“Дочко моя, серце моє! Що ти говориш? що з тобою? – говорила Джержиха...”** [8, с. 66]; **“Нимидоро, моя голубко!...”** [8, с. 112];

- присвійним займенником з якісним прикметником, наприклад: **“Не дуже дави ножем, моє серденько любе, то горцик не буде скавучать, наче собака, що зав'язла в тину”** [8, с. 157]; **“Нимидоро, моя голубко, моя безталанна ластівко!”** [8, с. 112]; **“Я до тебе ладен щоначі ходить. Прощай, чорнобрива! Прощай, моє ясне сонечко!”** [8, с. 191]; **“Де ж тебе посію, моя матінко рідна?”** [8, с. 126]; **“Миколо, мій голубе сизий! – сказала Мокрина”** [8, с. 117]; **“Спасибі тобі, моє серце кохане, що ти нас вітаєш, – промовила Кайдашиха до Мотрі, і знову на її уста прилинув осміх, а з словами неначе полилась патока з уст”** [8, с. 152].

Такі форми характеризуються найбільшою силою виразності, оскільки порізному, образно й поетично характеризують об'єкт звернення.

Також у повістях наявні звертання, поширені іменниками-прикладками: **“Дівчино-горлице! Коли б ти знала, якого жалю ти мені завдала! – подумав Микола, глянувши на Мокрину”** [8, с. 105]; **“Простіть, брати-товариші! Може, я в чого перед ким винен...”** [8, с. 84]; **“Брати-товариші! Коли хто вернеться додому, накажіть моїй жінці, нехай не журиється, не плаче та нехай доводить до розуму дітей”** [8, с. 84].

В одній репліці може вживатися кілька звертань. Це можуть бути звертання до однієї особи, тоді вони утворюють синонімічний ряд, у якому наступне звертання є прикладкою до попереднього. Наприклад: “*Дочко моя, серце моє! Що ти говориш? що з тобою? – говорила Джериха*” [8, с. 66]; “*Карпе, йди, серденько, полуднуй! Кидай роботу*” [8, с. 137]; “*Ой мамо моя, доле моя!...*” [8, с. 39].

Можуть поєднуватися також звертання до різних осіб: “*Рятуйте жінку, дітей! Хто в бога вірує! – крикнув Кавун. Миколо! Нимидоро!*” [8, с. 83]; “*А ви, тату й мамо, лягайте спати*” [8, с. 52].

Трапляється звертання, що є оказіональним вживанням синтаксичної конструкції, яке означає особу (осіб) за якоюсь ознакою, але не називає її (їх): “*Рятуйте жінку, дітей! Хто в бога вірує! – крикнув Кавун*” [8, с. 83].

У повістях поширені і непоширені звертання іноді можуть підсилюватися вигуками:

- спонукальними: *ану, гей*. Наприклад: “*Ану, синку, ціпом батька по лисині, – загукали молотники, сміючись*” [8, с. 50]; “*Ану, Лавріне, бери заступа та йди на роботу, – загадував Карпо братові*” [8, с. 258]; “*Гей, Смутку! Годі тобі смуткувати...*” [8, с. 106];

- емоційними: *ой, о*. Наприклад: “*Ой, сину, мовчи лишень!*” [8, с. 49]; “*Ой мамо моя, доле моя!...*” [8, с. 39]; “*О, там, моє серденько, є добрі хазяїни. – Унас в Семигорах і справді таких нема, – говорила Кайдашиха*” [8, с. 182]; “*О, підвередишся, Мотре, коли Карпо не поможе, – сказав, сміючись, Лаврін*” [8, с. 245].

Система засобів вираження звернення до співрозмовника в мові творів письменника сформувалася під впливом усно-розмовного мовлення, традицій українського фольклору. Можна сказати, що основна роль живомовного компонента яскраво простежується в морфологічній системі звертань: функціонування іменників у кличному відмінку, субстантивованих прикметників, якісних і присвійних прикметників, присвійних займенників, іменників-прикладок, вигуків.

Висновок. Літературна спадщина українських письменників є важливим джерелом вивчення мовного етикету українців. Вона розкриває багату й розгалужену систему звертань, уживаних на певному етапі історичного розвитку української мови.

Аналізовані одиниці, а саме звертання на сторінках повістей І.С. Нечуя-Левицького, не лише увиразнюють якісну та оцінну характеристику адресата, репрезентують характер стосунків персонажів, а й визначають специфіку індивідуального стилю письменника, збагачують мовний етикет українського народу.

Список літератури

1. Білоус М.П. Мовленнєвий етикет українців: традиції і сучасність / М.П. Білоус. – К.: Рідна мова, 1998. – 476 с.
2. Богдан С.К. Мовний етикет українців: традиції і сучасність / С.К. Богдан. – К.: Рідна мова, 1998. – 488 с.
3. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис: [підручник] / І.Р. Вихованець. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.

4. Вихованець І.Р. Система відмінків української мови / І.Р. Вихованець. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 144-145
5. Волох О.Т. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. Синтаксис / О.Т. Волох, М.Т. Чемерисов, Є.І. Чернов. – К.: Вища школа, 1989. – 334 с.
6. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис / А.П. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.
7. Миронюк О.М. Історія граматичних засобів вираження ввічливості в українській мові / О. М. Миронюк // Мовознавство. – 1993. – № 2. – С. 55-63.
8. Нечуй-Левицький І.С. Микола Джеря. Кайдашева сім'я / І.С. Нечуй-Левицький. – К.: Молодь, 1984. – 264 с.
9. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис. / За ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972. – 511 с.
10. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За ред. О.Д. Пономарева. – К.: Либідь, 1994. – 256 с.

Терещенко Е.С. Структурно-грамматическая характеристика обращений в языке произведений И.С. Нечуя-Левицкого // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». – 2011. – Т.24 (63). – №4. Часть 1. – С.513-518.

В статье исследуется специфика обращений, употребляемых на страницах повестей “Кайдашева сім’я” и “Микола Джеря”, подается структурно-грамматическая характеристика обращений.

Ключевые слова: украинский язык, речевой этикет, обращение, звательный падеж.

Tereschenko E.S. Structural and grammatical characteristic of treatments in the language works of I.S. Nechuy-Levitskiy // Uchenye zapiski Tavricheskogo Natsionalnogo Universiteta im. V.I. Vernadskogo. Series «Filology. Social communicatios». – 2011. – V.24 (63). – №4. Part 1. – P.513-518.

The article is devoted to research characteristic of treatments in the stories of I.S. Nechuy-Levitskiy “Kaydasheva sim’ya” and “Mikola Dzherya”, describes the structural and grammatical characteristic of treatments.

Key words: Ukrainian language, speech etiquette, treatment, vocative.

Поступила до редакції 27.07.2011 р.